

Penggunaan *Shahid al-Qur'ān* Dalam Kitab *Sharh Ibn 'Aqīl* Dan *Sharh Qatr Al-Nadā Wa Bal Al-Sadā* Bab *al-Marfu'āt*: Satu Kajian Bandingan

Zamri Rajab

zamri.rajab@ipgkrajang.edu.my

Jabatan Pendidikan Islam dan Moral
Institut Pendidikan Guru Kampus Rajang
Bintangor
Sarawak

Kaseh Abu Bakar

kaseh@ukm.my

Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia

Abstrak

Teori Nahu Al-Qur'an ialah pendekatan menggunakan al-Qur'an sebagai medium utama dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab. Pendapat sesetengah pendokong Teori berkenaan bahawa sarjana silam hanya mementingkan syair dan prosa Arab dan kurang menekankan penggunaan al-Quran dalam menggubal tatabahasa ialah satu kenyataan yang perlu dikaji kesahihannya. Justeru, kajian ini bermatlamat untuk mengetengahkan iltizam Ibn 'Aqīl dan Ibn Hisham, dua tokoh tatabahasa zaman kerajaan Mamalik yang menggunakan *shāhid* al-Qur'an dalam pengajaran ilmu tatabahasa. Metodologi yang digunakan dalam kajian ini ialah teknik menganalisis dokumen. Kajian ini menganalisis penggunaan *shāhid* al-Qur'an dalam bab *al-Marfu'āt* di dalam dua buah kitab iaitu *Sharh Ibn 'Aqīl* yang ditulis oleh Ibn 'Aqīl dan *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal Al-Sadā* yang ditulis oleh Ibn Hisham, dengan menggunakan Kaedah Analisis Dokumen. Hasil kajian menunjukkan bahawa kedua-dua tokoh telah menggunakan *shāhid* al-Qur'an secara efektif. Penelitian kedua-dua tokoh dalam mempelbagaikan penggunaan *shāhid* al-Qur'an telah menghasilkan paten-paten penggunaan *shāhid* al-Qur'an sama ada digunakan secara bersendirian, secara bersama *shāhid-shāhid* lain atau bersama contoh ciptaan sendiri. Terdapat beberapa perbezaan antara penggunaan *shāhid* al-Qur'an oleh kedua-dua tokoh dari segi jumlah, fungsi penggunaan dan kesesuaian penggunaan *shāhid* al-Qur'an. Perbezaan tersebut secara tidak langsung telah menyerlahkan lagi keiltizaman Ibn Hisham terhadap penggunaan *shāhid* al-Qur'an kerana beliau banyak menggunakan *shāhid* al-Qur'an secara sendirian, selain mendahulukan *shāhid* al-Qur'an apabila digunakan secara bersama *shāhid* syair. Secara ijmal, kajian ini berjaya membuktikan bahawa, terdapat dalam kalangan ulama silam iaitu Ibn Hisham yang mengutamakan penggunaan al-Qur'an berbanding *kalam al-^cArab* dalam pengajaran tatabahasa, dan perkara ini telah mengangkat martabat Ibn Hisham sehingga diiktiraf sebagai bitara unggul dalam matra tatabahasa Arab seluruhnya.

Katakunci: teori Nahu al-Quran, *shāhid*, al-Qur'an, bahasa Arab, Mamalik.

The Application Of *Shahid Al-Qur'ān* In *Sharh Ibn 'Aqīl* And *Sharh Qatr Al-Nadā Wa Bal Al-Sadā*: A Comparative Analysis

Abstract

The *theory of Nahw al-Qur'an* is an approach of using the Holy Quran as the main medium in teaching and learning of Arabic grammar. Some of the followers of this theory believe that the traditional Arabic scholars had emphasized only on Arabic prose and poetry in their efforts to compile Arabic grammar. Hence, the purpose of this research is to present the commitment of Ibn 'Aqil and Ibn Hisham, a prominent Arabic grammarian of *Mamalik* period, who introduced Quranic evidence (*shahid*) in Arabic grammar teaching practice. The research method used in this study is based on document analysis technique. This research analyzes the word *shahid* from a chapter named *al-Marfu'at* in two books known as *Sharh Ibn 'Aqil* written by Ibn 'Aqil and *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal Al-Sadā* written by Ibn Hisham using the document analysis technique. The analyses concluded that both of them use the *shahid* effectively with the diverse patterns in the application of the *shahid* in the sole form or combination form with non-Quranic evidence, besides examples from the writers themselves. The study also shows that there are differences in the application of the *shahid* by both scholars. The differences indirectly showed that Ibn Hisham had been more committed to the Quran because he tended to use the *shahid* in the sole form and preferred the *shahid* over Arabic poetry. Overall, this research has successfully established that Ibn Hisham was amongst the traditional scholars who put prevalence of applying the Holy Quran over *kalam al-^cArab* and this practice had elevated his status as the most acknowledged brilliant, without equal, Arabic grammar scholar.

Keywords: *theory of Nahw al-Qur'an*, *shahid*, Arab language, Mamalik.

Pengenalan

Al-Qur'an adalah kalam Allah yang tidak ada keraguan padanya, sebagai petunjuk kepada orang-orang yang bertaqwa (Al-Quran, surah 2, ayat 2). Ia adalah kitab samawi dan diriwayatkan secara mutawatir, serta diperkuatkan dengan tulisan sejak mula ia diturunkan menjadikan kekuatannya mengatasi lain-lain sumber (^cItr, 1996, hlm.10)

Penggunaan al-Qur'an sebagai orientasi dalam amalan pengajaran dan pembelajaran ilmu pengetahuan secara umumnya, dilihat tidak terhenti kepada bidang-bidang yang khusus seperti akidah, fiqah, tajwid dan sebagainya yang dikaitkan secara langsung dengan ilmu-ilmu Islam, bahkan penggunaannya telah memasuki bidang-bidang sains yang lain seperti perubatan, astronomi, psikologi, teknologi dan sebagainya. Hal ini kerana al-Qur'an itu sendiri mempunyai kekuatan nilai universal dan ajarannya mampu menyuluh seluruh aspek kehidupan manusia terutama di bidang ilmu pengetahuan.

Penggunaan al-Qur'an sebagai asas di dalam bidang tatabahasa Arab turut mendapat sambutan yang menggalakkan, sama ada dalam kalangan sarjana silam mahupun sarjana kini. Hal ini kerana al-Qur'an merupakan suatu input bahasa Arab yang sangat bermutu tinggi dan kemampuannya di dalam menjelaskan pelbagai isu tatabahasa Arab adalah suatu yang sangat menarik untuk dikaji. Oleh itu, kajian demi kajian telah dan sedang dijalankan melibatkan pembabitan al-Qur'an yang dikaitkan secara langsung dengan ilmu-ilmu tatabahasa Arab.

Ismail Ngah (1985, hlm.235) telah memperkatakan secara lebih khusus mengenai hubungan al-Qur'an dan kesannya secara langsung dalam pertumbuhan dan pembentukan kaedah tatabahasa Arab. Kamarul Shukri Mohd Teh (2005, hlm.20) pula menegaskan bahawa al-Qur'an terus menjadi sumber ambilan hujah sewaktu pembentukan kaedah-kaedah tatabahasa Arab.

Permasalahan Kajian

Teori nahu al-Qur'an yang memperkenalkan pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab berorientasikan al-Qur'an secara sepenuhnya kembali hebat diperkatakan pada akhir abad ke-20, iaitu sekitar tahun 1985 apabila al-Ansari, Ahmad Makki (1405H) menghasilkan tulisannya berjudul "*Nazariyat al-Nahw al-Qur'ani*". Menurutinya, tulisan tersebut bertujuan memperjuangkan al-Qur'an sebagai rujukan dan medium utama dalam segala bidang ilmu termasuklah pengajaran dan pembelajaran tatabahasa (al-Ansari, 1405H, hlm.15).

Sehubungan itu, teori berkenaan telah berjaya menarik perhatian para sarjana tatabahasa Arab dari segenap pelosok dunia untuk tampil mempersembahkan bahan pengajaran dan pembelajaran mereka berasaskan al-Qur'an. Tulisan Zafr (1998), berjudul *al-Nahw al-Qur'ani; Qawa'id wa Shawahid* mungkin boleh dijadikan contoh. Beliau telah menyenaraikan begitu banyak *shahid* al-Qur'an untuk setiap tajuk tatabahasa yang dipersembahkan. Begitu juga seorang sarjana dari India, Farinah Akhtar (t.th) yang telah menyusun buku *Nahw al-Qur'an* di dalam bahasa Urdu.

Apabila pengkaji mengamati tulisan-tulisan atau sumber-sumber pengajaran dan pembelajaran yang ditulis oleh beberapa orang sarjana silam yang masyhur dalam bidang ilmu tatabahasa Arab, maka diperhatikan penggunaan dan iltizam mereka terhadap *shahid* al-Qur'an juga sangat jelas. Ada sahaja paling kurang satu, dua atau beberapa potong ayat al-Qur'an digunakan sebagai *shahid* dalam setiap bab, setiap cabang sehinggalah pada membincangkan masalah-masalah yang kecil dan kompleks.

Sībawayh (meninggal dunia 180H) dalam *al-Kitābnya* telah menggunakan 423 ayat al-Qur'an sebagai dalil tatabahasa. Beliau telah merujuk kesemua surah melainkan surah *al-Dukhān* dan *al-Hujurāt* (Kamarul Shukri Mohd Teh, 2005, hlm.20). Ibn °Aqīl (meninggal dunia 769H) dalam kitabnya *Sharh Ibn °Aqīl* telah menggunakan sebanyak 249 ayat al-Qur'an untuk menjelaskan pelbagai perkara berkaitan ilmu tatabahasa Arab (Ibn °Aqīl, 1994). Dimulakan dengan bab yang pertama iaitu mengenal *al-kalimah* dan bahagian-

bahagiannya seterusnya sehingga ke akhir bab. Begitu juga Ibn Hisham (meninggal dunia 761H) menerusi karyanya *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal al-Sadā*, penggunaan ayat-ayat al-Qur'an di dalam kitabnya itu adalah lebih ketara apabila beliau menggunakan sebanyak 391 ayat al-Qur'an dalam mempersembahkan tatabahasa Arab dengan lebih ringkas (Ibn Hisham, 1994b).

Namun, permasalahan yang timbul ialah apabila pengkaji meneliti sesetengah pendapat yang diutarakan oleh para pendokong Teori Nahu al-Qur'an pada masa kini. Mereka menyatakan bahawa ulama-ulama silam tidak mengutamakan penggunaan al-Qur'an sebagai asas di dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab, sebaliknya ahli tatabahasa silam dikatakan lebih mengutamakan rujukan kepada syair Arab dan prosa-prosanya di dalam menggubal tatabahasa Arab tersebut, seterusnya menafikan ketinggian al-Qur'an yang sepatutnya dijadikan rujukan utama pelbagai disiplin ilmu.

Al-Ansari (1405H, hlm.44) sendiri melalui tulisannya menyatakan bahawa:

“Tatabahasa Arab pada masa silam kebanyakannya diasaskan kepada syair Arab pada martabat yang utama, kemudian mereka menjadikan al-Qur'an sebagai rujukan kedua, ketiga atau pada martabat yang lebih rendah. Hal ini demikian kerana mereka telah mendahulukan *kalam al-^cArab* daripada segala nas yang lain (dalam menggubal kaedah tatabahasa)”.

Apa yang difahami daripada istilah “*kalam al-^cArab*” itu adalah teks atau sumber rujukan yang terdiri daripada syair Arab dan prosa Arab lama yang diriwayatkan secara turun temurun dari satu generasi ke generasi yang seterusnya.

Persoalan yang menarik perhatian pengkaji adalah, adakah benar setiap orang daripada ahli tatabahasa Arab pada zaman silam tidak pernah mendahulukan penggunaan al-Qur'an sebagai *shahid* tatabahasa ke atas mana-mana *shahid* yang lain, dalam usaha mereka mempersembahkan pengajaran dan pembelajaran tatabahasa?

Bertitik tolak daripada kenyataan permasalahan yang tersebut, maka pengkaji merasa terpenggil untuk mengetengahkan usaha sebahagian ulama tatabahasa Arab terdahulu yang menggunakan al-Qur'an dalam pengajaran ilmu bahasa Arab secara umumnya dan sebagai *shahid* kepada tatabahasa Arab secara khususnya. Usaha kecil ini diharap dapat menyumbang ke arah menyokong Teori Nahu al-Qur'an yang semakin mendapat tempat dalam kalangan sarjana bahasa Arab dewasa ini, di samping dapat memurnikan sesetengah pandangan yang mungkin menafikan sumbangan para bitara tatabahasa Arab silam, yang juga telah sama-sama berusaha mempermudah pengajaran dan pembelajaran bahasa Arab berorientasikan al-Qur'an.

Matlamat Kajian

Kajian ini bermatlamat mengetengahkan usaha dan iltizam Ibn °Aqīl (I-A) dan Ibn Hisham (I-H) yang menggunakan *shāhid* al-Qur'an dalam pengajaran ilmu tatabahasa Arab sebagai satu usaha dalam menyokong Teori Nahu Al-Qur'an.

Objektif Kajian

Kajian ini dilakukan untuk mencapai objektif-objektif seperti berikut:

- i. Mengenalpasti taburan dan bilangan penggunaan *shāhid* al-Qur'an dalam kitab *Sharh Ibn °Aqil* dan *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal Al-Sadā* mengikut susunan tajuk dalam bab *al-Marfu'at*.
- ii. Menganalisis kepelbagaian penggunaan *shāhid* al-Qur'an oleh Ibn °Aqīl dan Ibn Hisham bagi menentukan paten-paten penggunaannya.
- iii. Menganalisis fungsi penggunaan *Shahid* al-Qur'an oleh Ibn °Aqīl dan Ibn Hisham berdasarkan kepada paten-paten tersebut.
- iv. Membandingkan beberapa *Shahid* al-Qur'an yang dipilih daripada kitab *Sharh Ibn °Aqil* dan *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* untuk melihat kepentingan penggunaannya.

Shahid al-Qur'an

Shahid daripada segi bahasa bererti saksi (Ibn Manzur, 1994, hlm.3/239). Manakala daripada segi istilah bermaksud satu hujah bagi memastikan kesahihan sesuatu kaedah nahu, atau penegasan kepadanya, atau mengharuskan sesuatu yang tidak dibenarkan secara *qiyas*, atau sebagai bantahan kepada pendapat yang bertentangan dan sebagainya (al-Nayilah, 1976, hlm.7). Dalam kajian ini, *Shahid* bermaksud penggunaan ayat-ayat al-Qur'an secara umumnya sama ada sebagai dalil yang boleh menyaksikan kesahihan sesuatu kaedah nahu, ataupun penguat kepadanya, ataupun apa sahaja tujuan termasuk sebagai contoh semata-mata.

Bab *al-Marfu'at*

Marfu'at adalah kata jamak perkataan *Marfu'* dari *al-Raf'*. Ia mempunyai tanda-tanda khusus seperti baris hadapan (*dammah*) bagi kata *mufrad*, *alif al-ithnayn* bagi kata duaan, *waw al-jama'ah* bagi kata jamak dan kekal huruf *nun* pada *al-af'al al-khamsah* (Siti Saudah Haji Hassan, 1991, hlm.261).

Ulama tatabahasa Arab terdahulu mungkin tidak menetapkan secara khusus maksud bab *al-Marfu'at*. Mereka juga tidak menamakan sesuatu bab dengan *al-Marfu'at* ketika menyusun dan melakukan perbincangan ilmu tersebut di dalam kitab-kitab mereka.

Sebaliknya Ibn Hisham ada menamakan bab-bab lain ilmu tatabahasa Arab secara khusus seperti bab *al-Maf'ulat* dan bab *al-Majrurat* (Ibn Hisham, 1994b, hlm.270-338).

Abd al-Salam Muhammad Harun ada mencatatkan nama-nama seperti *al-Marfu'at*, *al-Mansubat* dan *al-Majrurat* di dalam indeks kitab Sibawayh (t.th.) yang ditahkiknya. Pun begitu, penggunaan istilah-istilah berkenaan tidak kedapatan di dalam teks *al-Kitab* itu sendiri. Namun Abd al-Salam ada menyatakan juga bahawa *al-Fa'il*, *naib al-Fa'il*, *al-Mubtada'*, *al-Khabr* dan sebagainya termasuk di dalam bab *al-Marfu'at* (Sibawayh, t.th, hlm.5-358).

Busura Talib (1997, hlm.61-62) dalam kajiannya telah menyenaraikan sepuluh bahagian Nominatif atau *al-Marfu'at* iaitu: *al-Fa'il*, *Naib al-Fa'il*, *al-Mubtada'*, *Khabar*, *Ism Kana wa akhawatuha*, *Ism katakerja al-Muqarabah*, Partikel yang berfungsi seperti *laysa*, *khabar inna wa akhawatuha*, *khabar laysa* yang menafikan jenis dan katakerja kini yang tidak disertai partikel *nasb* dan *jazm*.

Pada pandangan pengkaji pembahagian seperti ini adalah terlalu umum dan membawa kepada berlakunya pertindihan. Contohnya *Ism katakerja al-Muqarabah*, partikel yang berfungsi seperti *laysa* dan *khabar laysa* yang menafikan jenis itu telah termasuk dalam bab *kana wa akhawatuha* sebagaimana yang telah dibincangkan dalam kedua-dua korpus kajian. Selain itu, katakerja kini yang tidak disertai partikel *nasb* dan *jazm* adalah terlalu umum untuk dimasukkan ke dalam bab *al-Marfu'at* kerana semua katakerja berkenaan adalah *di'rab marfu'*. Perbincangan ini sesuai dimasukkan ke dalam bab *al-mansubat* dan *al-majzumat* sahaja kerana ia adalah isu utama yang menghasilkan perbincangan tersebut. Oleh yang demikian, Ibn Hisham (1994b, hlm.38-58) telah mendahulukan perbincangan ini dengan panjang lebar di dalam bab mengenal katakerja atau *al-af'al*.

Sebagai kesimpulan daripada perbincangan di atas, bab *al-Marfu'at* yang ingin diketengahkan dalam kajian ini adalah bermaksud;

- i. bab *al-mubtada' wa al-khabr* serta subtopiknya seperti bab *kana wa akhawatuha* dan *inna wa akhawatuha*,
- ii. bab *al-fa'il* serta subtopiknya seperti bab *naib al-fa'il*, *al-ishtighal* dan *al-tanazu'*.

Rasional Pemilihan Korpus Kajian

Kajian ini akan dijalankan ke atas dua buah kitab tatabahasa Arab. Kitab yang pertama adalah *Sharh Ibn 'Aqil* yang dikarang oleh *Ibn 'Aqil* dan ditahkik oleh Yusuf al-Shaykh Muhammad al-Biqai. Manakala kitab yang kedua adalah *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* yang dikarang oleh Ibn Hisham dan ditahkik oleh Barakat Yusuf Habud. Kedua-dua buah kitab tersebut dicetak oleh Dar al-Fikr Lubanon pada tahun 1994.

Pemilihan kitab *Sharh Ibn 'Aqil* dan *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* sebagai korpus kajian kerana kedua-duanya adalah kitab *ta'limi*, iaitu yang digunakan oleh para ulama

untuk tujuan pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab. Metodologi dan gaya penyampaian dalam kedua-dua buah kitab ini adalah sama iaitu mengemukakan matan kepada kaedah tatabahasa terlebih dahulu kemudian melakukan huraian (*Sharh*) ke atasnya. Perkara ini mendapat perhatian guru-guru tatabahasa untuk mengambilnya sebagai asas pengajaran ilmu tatabahasa Arab kerana para pelajar akan menghafal matan kemudian mengikuti huraian ke atasnya yang disampaikan secara lebih terperinci.

Pemilihan kitab *Sharh Ibn 'Aqil* sebagai asas kepada kajian dilihat kepada ketinggian nilai akademik buku tersebut. Buktinya ia telah berjaya menarik minat lebih daripada lapan orang pentahkik yang berusaha menampilkan buku berkenaan mengikut orientasi akademik masing-masing. Habut, salah seorang daripada pentahkik tersebut menyatakan “*Sharh Ibn 'Aqil* ini juga dianggap kitab paling penting dalam menghuraikan matan *alfiyat Ibn Malik* kerana huraiannya yang jelas, mudah serta ringkas dan padat berbanding kitab-kitab huraian matan tersebut yang lain” (Ibn Aqil, 1994, hlm.24).

Manakala kitab *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* dipilih sebagai asas perbandingan dalam kajian kerana kitab ini dianggap sebuah kitab pengajaran tatabahasa yang memberi sumbangan begitu besar, sehingga ia diambil sebagai teks sukatan di kebanyakan sekolah dan maahad yang mengajar ilmu bahasa Arab. Selain itu, ia adalah antara kitab tatabahasa Arab terbaik menggunakan manhaj huraian ke atas matan yang disusuli penggunaan *shahid* daripada al-Qur'an, syair, hadis, *al-hikam* dan *al-amthal* (Ibn Hisham, 1994b, hlm.14-15).

I-A dan I-H pula dipilih sebagai mewakili ulama tatabahasa Arab terdahulu di dalam mengetengahkan usaha dan keiltizaman mereka terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an. Kedua-dua tokoh ini hidup pada zaman kerajaan *Mamalik* yang sama iaitu sekitar tahun 698-769H dan mereka berdua juga adalah daripada mazhab nahu yang sama iaitu *al-madrasah al-misriyyah* (Dayf, tt, hlm.347).

Dapatan Kajian

Berdasarkan bab *al-Marfu'at* sahaja kajian dapat mengenalpasti taburan dan bilangan penggunaan *shahid* al-Qur'an yang begitu banyak di dalam kedua-dua buah kitab yang dikarang oleh dua orang tokoh tatabahasa Arab ini. Selain itu, kajian juga dapat mengenalpasti paten dan fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an yang pelbagai. Manakala menerusi pemerhatian dan perbincangan yang dilakukan ke atas sembilan *shahid* al-Qur'an pula telah memperlihatkan perbezaan, rasional dan kepentingan penggunaan *shahid* al-Qur'an yang dilakukan oleh kedua-dua tokoh.

Setelah meneliti kesemua *shahid* al-Qur'an yang digunakan di sepanjang perbincangan bab *al-Marfu'at* di dalam dua buah kitab karangan I-A dan I-H, kajian akan menyenaraikan dapatan-dapatan berdasarkan kepada matlamat dan objektif kajian sebagaimana yang telah digariskan seperti berikut :

- i. Taburan dan bilangan penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam kitab *Sharh Ibn 'Aqil* dan *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal Al-Sadā* mengikut susunan tajuk dalam bab *al-Marfu'at*.

- a. Jumlah penggunaan *shahid* al-Qur'an pada membincangkan bab *al-marfu'at* di dalam kitab *Sharh Ibn 'Aqil* adalah sebanyak 59 *shahid*, manakala dalam kitab *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal Al-Sadā* adalah sebanyak 110 *shahid*.
 - b. I-A dan I-H telah menggunakan 21 *shahid* al-Qur'an yang sama.
 - c. I-A dan I-H lebih menumpukan penggunaan *shahid* al-Qur'an di dalam bahagian pertama bab *al-Marfu'at* iaitu bab *al-Mutada' wa al-Khabar* dan sub-sub topik di bawahnya berbanding bahagian kedua bab *al-marfu'at* iaitu bab *al-Fa'il* dan sub-sub topik di bawahnya.
 - d. I-A dan I-H lebih menumpukan penggunaan *shahid* al-Qur'an yang dipetik daripada ayat-ayat al-Qur'an yang terletak di dalam surah-surah awal mengikut susunan dalam al-Qur'an.
- ii. Paten penggunaan *shāhid* al-Qur'an oleh Ibn 'Aqīl dan Ibn Hisham.
- a. Paten penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam bab *al-Marfu'at* oleh I-A terbahagi kepada 20 paten manakala I-H terbahagi kepada 21 paten.
 - b. Paten penggunaan *shahid* al-Qur'an terbahagi kepada tiga kategori utama iaitu; penggunaan *shahid* al-Qur'an secara sendirian, penggunaan *shahid* al-Qur'an bersama *shahid-shahid* lain, dan penggunaan *shahid* al-Qur'an bersama contoh ciptaan tokoh itu sendiri.
 - c. I-A dan I-H telah menggunakan sebelas paten penggunaan *shahid* al-Qur'an yang sama.
 - d. I-H paling banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an secara sendirian manakala I-A paling banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama contoh ciptaannya sendiri.
- iii. Fungsi penggunaan *shāhid* al-Qur'an oleh Ibn 'Aqīl dan Ibn Hisham.
- a. Fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam bab *al-Marfu'at* oleh I-A terbahagi kepada 11 fungsi manakala I-H terbahagi kepada 17 fungsi.
 - b. Fungsi-fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an oleh kedua-dua tokoh terbahagi kepada tiga kategori utama iaitu; penggunaan *shahid* al-Qur'an sebagai dalil tatabahasa, penggunaan *shahid* al-Qur'an sebagai hujah yang menyokong pendapat ahli tatabahasa, dan penggunaan *shahid* al-Qur'an sebagai contoh kepada kaedah tatabahasa.
 - c. I-A dan I-H telah menggunakan *shahid* al-Qur'an dengan lapan fungsi penggunaan yang sama.
 - d. Peratusan fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam bab *al-Marfu'at* oleh I-A dan I-H adalah seimbang. Kedua-dua tokoh paling banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an yang berfungsi sebagai contoh kepada kaedah tatabahasa, paling sedikit menggunakan *shahid* al-Qur'an yang berfungsi sebagai penyokong kepada hujah tatabahasa manakala penggunaan *shahid* al-Qur'an yang berfungsi sebagai dalil tatabahasa pula adalah sederhana.
- iv. Perbincangan ke atas sembilan *shāhid* al-Qur'an yang dipilih daripada kitab *Sharh Ibn 'Aqīl* dan *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada*.

- a. Dalam menggunakan *shahid* al-Qur'an yang melibatkan ilmu qiraat, I-A tampak lebih mendalami ilmu tersebut berbanding I-H.
- b. I-H mempunyai pengetahuan yang lebih luas berbanding I-A di dalam membincangkan tatabahasa bab *al-Marfu'at* yang melibatkan perselisihan pendapat beberapa tokoh tatabahasa yang menggunakan *shahid* al-Qur'an.
- c. I-A menggunakan *shahid* al-Qur'an untuk fungsi yang berbeza daripada *shahid* syair manakala I-H menggunakan kedua-dua *shahid* al-Qur'an dan *shahid* syair dengan fungsi yang sama dalam membincangkan beberapa permasalahan tatabahasa bab *al-Marfu'at* yang tertentu.
- d. Pergantungan, dedikasi dan iltizam I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an adalah lebih kuat berbanding I-A di dalam membincangkan masalah tatabahasa bab *al-Marfu'at* yang tertentu, melihat kepada; kemampuan I-H yang hanya memadai dengan penggunaan *shahid* al-Qur'an berbanding I-A yang memerlukan contoh ciptaannya sendiri sebagai pelengkap kepada *shahid* al-Qur'an yang digunakannya, I-H mampu menyenaraikan beberapa *shahid* al-Qur'an sebagai contoh kepada ciri-ciri atau pecahan kaedah tatabahasa berbanding I-A yang menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama *shahid-shahid* lain ataupun contoh ciptaannya sendiri, dan I-H menggunakan contoh ciptaannya sebagai penguat atau hujah tambahan kepada apa yang dihujahkan oleh *shahid* al-Qur'an berbanding I-A yang mengutamakan penggunaan contoh ciptaannya sendiri sekiranya penggunaan *shahid* al-Qur'an boleh membuka ruang perselisihan pendapat dalam tatabahasa.

Perbincangan Dapatan

Penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab yang ditunjukkan oleh Ibn ^cAqil dan Ibn Hisham di dalam kitab mereka masing-masing boleh dikatakan sebagai suatu usaha terpuji dan sangat murni, apabila mereka menggunakan al-Qur'an iaitu suatu input bahasa Arab yang tidak dapat dinafikan mutunya yang amat tinggi itu. Usaha kedua-dua tokoh ini juga boleh dilihat sebagai mengembalikan tatabahasa Arab kepada rujukannya yang asal, asli dan original.

Secara perbandingan di antara kedua-dua tokoh ini, I-H tampaknya lebih komprehensif dalam menggunakan al-Qur'an sebagai medium pengajaran tatabahasa Arab apabila beliau boleh menggunakan sehingga 110 *shahid* al-Qur'an dalam mempersembahkan satu bab tatabahasa sahaja iaitu bab *al-Marfu'at* di dalam kitabnya *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada*. Selain itu, semua sub-sub topik di dalam bab *al-Marfu'at* itu dimasuki penggunaan paling kurang satu atau dua *shahid* al-Qur'an.

Begitu juga apabila dilihat daripada segi paten dan fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an. I-H tampak lebih kreatif apabila beliau menghasilkan 21 paten penggunaan *shahid* al-Qur'an dengan 17 fungsi penggunaannya yang pelbagai di dalam membincangkan tatabahasa bab *al-Marfu'at*.

I-H paling banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an secara sendirian manakala I-A pula paling banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama contoh ciptaannya sendiri. Ini juga menunjukkan kebergantungan I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an di dalam membincangkan tatabahasa bab *al-Marfu'at* adalah melebihi I-A.

Pergantungan I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an yang tersebut dibuktikan lagi dengan fakta-fakta yang berikut:

- i. I-H hanya memadai dengan penggunaan *shahid* al-Qur'an berbanding I-A yang kadangkala memerlukan contoh ciptaannya sendiri sebagai pelengkap kepada penggunaan *shahid* al-Qur'an;
- ii. I-H mampu menyenaraikan beberapa *shahid* al-Qur'an sebagai contoh kepada ciri-ciri atau pecahan kaedah tatabahasa berbanding I-A yang menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama *shahid-shahid* lain atau contoh ciptaannya sendiri dalam hal yang sama;
- iii. I-A lebih cenderung menggunakan contoh yang diciptakan olehnya sendiri berbanding penggunaan *shahid* al-Qur'an sekiranya penggunaan *shahid* al-Qur'an tersebut boleh membuka ruang perselisihan pendapat dalam tatabahasa berbanding I-H yang komited menggunakan contoh ciptaannya sebagai penguat atau hujah tambahan kepada apa yang dihujahkan oleh *shahid* al-Qur'an.

Sekiranya dilihat penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam keseluruhan kedua-dua kitab kajian, komitmen I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an juga adalah melebihi I-A. Hal ini kerana I-H menggunakan sebanyak 391 *shahid* al-Qur'an dalam kitabnya *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* berbanding I-A yang menggunakan sebanyak 249 *shahid* al-Qur'an dalam kitabnya *Sharh Ibn 'Aqil*, dengan mencatatkan lebih 142 *shahid* al-Qur'an. Sedangkan kitab *Sharh Ibn 'Aqil* dikarang dalam empat juzuk yang dicetak dalam dua jilid mengandungi 623 muka surat berbanding kitab *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* yang hanya dicetak dalam satu jilid mengandungi 447 muka surat.

Iltizam I-H dalam menggunakan *shahid* al-Qur'an pula tidak terhad kepada kitab *Sharh Qatr al-Nada wa Bal al-Sada* sahaja tetapi juga dalam karangannya yang lain seperti Kitab *Mughni al-Labib* (Gully, 1995) dan Kitab *Sharh Shudhur al-Dhahab* (Busura, 1997).

Fenomena mendahulukan penggunaan *shahid* al-Qur'an oleh I-H juga turut menunjukkan bahawa beliau komited mengutamakan penggunaan *shahid* al-Qur'an dalam usaha mempermudah pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab. Kajian telah mengenalpasti bahawa ketika menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama *shahid-shahid* yang lain, diperhatikan bahawa I-H memilih mendahulukan *shahid* al-Qur'an pada kebanyakan tempat. Sebagai contoh apabila beliau menggunakan *shahid* al-Qur'an bersama *shahid* syair, jelas sekali dedikasi I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an kerana beliau memilih untuk mendahulukan *shahid* al-Qur'an pada keseluruhan tempat dan tidak langsung menggunakan *shahid* al-Qur'an selepas *shahid* syair.

Fenomena I-H yang mendahulukan penggunaan *shahid* al-Qur'an pada kesemua tempat perbincangan tatabahasa Arab bersama *shahid* syair itu telah menafikan pendapat segelintir pendokong teori Nahu al-Qur'an pada masa kini yang beranggapan bahawa ulama silam hanya mendahulukan nas *Kalam al-^cArab* yang terdiri daripada syair dan prosa Arab berbanding nas al-Qur'an dalam usaha mereka menggubal tatabahasa Arab (Al-Ansari, 1405H, hlm.44). Kenyataan ini adalah kurang tepat kerana I-H seorang ulama tatabahasa pada abad ke-8 Hijriyah bukan sahaja banyak menggunakan *shahid* al-Qur'an secara sendirian malah mendahulukannya daripada *shahid* syair dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa beliau.

Pendekatan I-H yang mendahulukan penggunaan *shahid* al-Qur'an ini juga diakui oleh Habut (Ibn Hisham, 1994a, hlm.1/10) yang menjalankan kajian ke atas kitab *Awdah al-Masalik*, sebuah lagi kitab peninggalan I-H dalam ilmu tatabahasa, katanya:

Adapun yang berkaitan dengan metodologi Ibn Hisham terhadap penggunaan *shawahid* iaitu dalil-dalil, tidak dinafikan bahawa beliau adalah seorang yang memiliki pengalaman yang amat luas, selain beliau memiliki kemampuan yang luar biasa di dalam mengaplikasikannya dan melakukan analisis yang berkaitan. Beliau juga akan mendahulukan penggunaan *shahid* al-Qur'an ke atas yang selain daripadanya kerana ia adalah bicara ataupun input bahasa yang tidak ada pertikaian dan ragu-ragu padanya.

Ada juga dalam kalangan para sarjana yang melakukan kajian ke atas kitab-kitab peninggalan I-H telah membuat kesimpulan bahawa, penggunaan *shahid* al-Qur'an oleh I-H itulah yang telah menaikkan namanya sehingga mencapai tahap terlebih alim daripada ahli-ahli tatabahasa Arab yang lain termasuklah Sibawayh.

Gully (1995, hlm.8-9) dalam kajiannya bertajuk "*Grammar and Semantics in Medieval Arabic: A Study of Ibn Hisham's Mughni l-Labib*" telah mengulas dengan panjang lebar berkenaan suatu kenyataan yang telah disadarkan kepada Ibn Khaldun bahawa Ibn Hisham itu terlebih alim daripada Sibawayh. Mengikut Gully, kenyataan tersebut mungkin dikeluarkan oleh Ibn Khaldun kerana melihatkan kepada kedua-dua mereka iaitu I-H dan Sibawayh yang sangat mendalami penguasaan dalam mengaplikasikan al-Qur'an sebagai *shahid* dalam proses pengajaran tatabahasa Arab, melainkan kemahiran dan kesungguhan I-H dalam usahanya itu tampak lebih komprehensif.

Untuk itu juga, Gully turut mengaitkan dapatan kajiannya yang tersebut dengan nukilan daripada I-H sendiri di dalam mukadimah kitabnya *Mughni al-Labib* bahawa usaha I-H mengarang kitab berkenaan adalah untuk menyediakan pembaca yang dapat memahami al-Qur'an dan Hadis kerana keduanya merupakan sumber yang boleh memberi kebahagiaan yang abadi (Ibn Hisham, 1991, hlm.11).

H. al-Fakhuri pentahkik kitab tersebut telah mengungkapkan bahawa: "Inilah sebuah kitab ensiklopedia yang terkandung di dalamnya ilmu tatabahasa, ilmu bahasa atau

linguistik, ilmu fiqah, ilmu tafsir al-Qur'an secara sekaligus (kerana banyaknya penggunaan ayat al-Qur'an), dengan suatu persembahan dan kupasan yang sangat mendalam, sehingga tidak ada lagi kitab yang lebih mendalam daripadanya". (Ibn Hisham, 1991, hlm.5)

Usaha-usaha yang telah dilakukan oleh I-H sehingga dapat dikesan oleh para sarjana silam dan para pengkaji kini dalam memudahkan pengajaran tatabahasa Arab dengan menggunakan medium ayat-ayat al-Qur'an sebagai *shahid* telah memberi suatu nilai tambah kepada ijtihad I-H sendiri, iaitu untuk menyediakan kefahaman masyarakat terhadap syariat agama Islam melalui persembahan ilmu tatabahasa. Kehebatan I-H yang menggunakan *shahid-shahid* al-Qur'an yang sesuai di dalam membincangkan tatabahasa itu secara tidak langsung telah mengangkat martabatnya di sisi ahli tatabahasa dan sarjana yang sezaman dengannya sehingga mereka menjadikan beliau seorang yang paling layak untuk dihormati dan disegani melebihi penghormatan yang diberikan kepada sesiapa jua dalam bidang ini.

al-Dab^c (1998, hlm.239) dalam bait-bait terakhir kajiannya telah mencatatkan:

Daripada nikmat-nikmat Allah ke atas Ibn Hisham adalah apa yang dipandu kepada *takhrij* ayat-ayat al-Qur'an al-Karim seiring dengan citarasa (tatabahasa)nya yang sejahtera, dan cukuplah ayat-ayat al-Qur'an itu yang memberi keterangan, dan apa-apa yang ditinggalkan oleh al-Qur'an itu dapat meneguhkan tatabahasa, disuluh pula dengan *shahid-shahidnya*, tidaklah ilmu tatabahasa itu melainkan suatu pencarian *shahid-shahidnya* seterusnya binaan *jumlat* sepertinya (*shahid* al-Qur'an) pula.

Kajian yang dilakukan oleh Rohaidi Habil (2002, hlm.93) ke atas para pelajar di sebuah Maahad Tahfiz di Kelantan menunjukkan bahawa jumlah hafalan al-Qur'an memainkan peranan yang penting di dalam menentukan minat terhadap pelajaran nahu. "Semakin banyak hafalan maka semakin tinggi tahap kefahaman". Oleh yang demikian, apabila seseorang itu banyak menghafal ayat-ayat al-Qur'an, nescaya ia bukan sahaja akan memudahkannya memahami pelajaran tatabahasa Arab bahkan ia juga mampu mengaplikasikannya semula, iaitu menggunakan *shahid* al-Qur'an sebagai medium pengajaran ilmu berkenaan pada tahap yang lebih baik dan lebih berkesan.

Kajian Kaseh Abu Bakar (2010, hlm.82) juga menunjukkan bahawa motif keagamaan dapat membentuk motivasi yang amat signifikan kepada para pelajar Muslim dalam mempelajari bahasa Arab. Iaitu untuk kefahaman dan khidmat kepada agama Islam itu sendiri.

Besar kemungkinan, kemahiran dan penguasaan ilmu al-Quran yang dimiliki oleh kedua-dua sarjana, I-A dan I-H ini juga telah memberi kesan kepada mereka untuk menggunakan *shahid* al-Qur'an secara kolektif dan efektif dalam proses pengajaran tatabahasa. Ibn Hajar al-^cAsqalani (1997, hlm.2/162-163) mencatatkan bahawa I-A terus membesar di Kaherah dalam keadaan cintakan ilmu dan ulama. Bermula dengan mempelajari dan mendalami ilmu al-Qur'an, I-A juga dikatakan seorang yang alim dalam

ilmu Qiraat. Guru-gurunya dalam bidang Qiraat tersebut adalah seperti al-Taqi al-Sa'igh, Ibn al-Sabuni, Ibn Jama'ah, al-Hijar bin al-Shahnah dan Sit al-Wuzara' (al-Safadi, 1991, hlm.17/203-206, al-Suyuti, 1979, hlm.2/47-48).

Begitu juga halnya I-H yang terlebih dahulu mendalami dan menguasai ilmu-ilmu berkaitan al-Qur'an. Habut, (Ibn Hisham, 1994a, hlm.1/10) mencatatkan bahawa:

Ibn Hisham adalah seorang yang menguasai ilmu al-Qur'an bahkan mengagunginya. Beliau bukan sahaja mempunyai kemampuan yang luar biasa di dalam mengaplikasi dan menganalisis ayat-ayat al-Qur'an tetapi memuliakannya dengan sentiasa mendahulukan al-Qur'an daripada selainnya. Beliau juga mempunyai beberapa prinsip tertentu apabila menggunakan al-Qur'an sebagai medium dalam aktiviti pengajaran dan pembelajarannya.

Kesimpulan

Ibn 'Aqil dan Ibn Hisham merupakan dua orang tokoh tatabahasa Arab di zaman Kerajaan Mamalik yang menggunakan *shahid* al-Qur'an dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa Arab khususnya bab *al-Marfu'at*. Kesungguhan kedua-dua tokoh menggunakan *shahid-shahid* al-Qur'an pada membincangkan kebanyakan permasalahan tatabahasa dalam bab *al-Marfu'at* tersebut serta kepelbagaian paten dan fungsi penggunaan *shahid* al-Qur'an yang diketengahkan oleh mereka membuktikan bahawa kitab suci al-Qur'an al-Karim juga sesuai dijadikan medium dalam pengajaran dan pembelajaran ilmu bahasa Arab secara amnya dan tatabahasa Arab secara khususnya, di samping al-Qur'an juga sesuai dijadikan medium pengajaran ilmu-ilmu lain yang ada kaitan secara langsung dengan agama Islam seperti Akidah, Fiqah, Tajwid dan sebagainya, begitu juga ilmu-ilmu umum yang lain seperti Perubatan, Botani, Fizik, Kimia, Teknologi dan lain-lain lagi.

Selain sumbangan utama kajian ini iaitu mengetengahkan usaha I-A dan I-H dalam menggunakan *shahid* al-Qur'an kepada dunia akademik keseluruhannya, secara tidak langsung kajian ini juga telah memberikan sumbangan-sumbangan sampingan seperti yang berikut:

- i. Kajian ini telah membantu memberikan penegasan kepada kenyataan-kenyataan para sarjana yang disandarkan kepada Ibn Khaldun bahawa I-H itu adalah seorang ahli tatabahasa Arab yang terlebih alim daripada Sibawayh. Komitmen I-H terhadap penggunaan *shahid* al-Qur'an itulah sebenarnya yang telah meletakkan dirinya pada martabat yang begitu tinggi lagi mulia dalam matra ini.
- ii. Kajian ini boleh dianggap sebagai menyokong gerakan yang memperjuangkan Teori Nahu Al-Qur'an yang semakin rancak diperkatakan dan mendapat reaksi positif para pengkaji tatabahasa Arab dewasa ini. Namun, dapatan kajian bahawa I-H telah mendahulukan kesemua *shahid* al-Qur'an ke atas *shahid* syair dalam

perbincangan bab *al-Marfu'at* membantu memurnikan pendapat segelintir pendokong teori berkenaan agar tidak terlalu tersasar sehingga menafikan sumbangan sarjana silam yang juga menggunakan al-Qur'an dalam pengajaran dan pembelajaran tatabahasa.

Rujukan

Al-Qur'an al-Karim.

al-Ansari, Ahmad Makki. (1405H). *Nazariyat al-Nahw al-Qur'ani; Nash'atuha wa Tatawwuruha wa Muqawwamatuha al-Asasiyyah*. t.tp: Dar al-Qiblah.

al-Dab^c, Yusuf ^cAbd al-Rahman. (1998). *Ibn Hisham wa Atharuh fi al-Nahw al-^cArabi*. Kaheerah: Dar al-Hadith.

al-Nayilah, ^cAbd al-Jabbar ^cUlwan. (1976). *al-Shawahid wa al-Ishtishhad fi al-Nahw*. Baghdad: Matba^cah al-Zahra'.

al-Safadi, Salah al-Din Khalil bin Aybak. (1991). *Kitab al-Wafi bi al-Wafayat*. Cet.2.

al-Suyuti, Jalal al-Din ^cAbd al-Rahman bin Abi Bakr. (1979). *Bughyat al-Wu^cat fi Tabaqat al-Lughawiyyin wa al-Nuhat*. Tahkik: Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Cet. 2. Beirut: Dar al-Fikr.

Busura Talib. (1997). Dalil-dalil al-Qur'an dalam Kitab Sharh Shudhur al-Dhahab oleh Ibn Hisham, Satu kajian analisis. Tesis Sarjana. Universiti Kebangsaan Malaysia.

Dayf, Shawqi. (t.th.) *Al-Madaris al-Nahwiyyah*. Cairo: Dar al-Ma^carif.

Farinah Akhtar. (t.th.) *Nahw al-Qur'an*.

Gully, Adrian. (1995). *Grammar and semantics in medieval Arabic: A study of Ibn Hisham's Mughni l-Labib*. England: Curzon Press Ltd.

Ibn ^cAqil, ^cAbd Allah bin ^cAbd Al-Rahman. (1994). *Sharh Ibn ^cAqil*. Tahkik: Yusuf al-Shaykh Muhammad al-Biqa^ci. Beirut: Dar al-Fikr.

Ibn Hajar al-^cAsqalani, Ahmad bin ^cAli bin Muhammad. (1997). *al-Durar al-Kaminah fi ^cAyan al-Mi'ah al-Thaminah*. Tahkik: ^cAbd al-Warith Muhammad ^cAli. Beirut: Dar al-Kutub al-^cIlmiyyah.

Ibn Hisham, ^cAbd Allah bin Hisham Al-Ansari. (1991). *Mughni al-Labib ^can Kutub al-^cArab*. Tahkik: H. Al-Fakhuri. Beirut: Dar al-Jil.

- Ibn Hisham. (1994a). *Audah al-Masālik ila Alfīyat Ibn Mālik*. Tahkik: Barakat Yusuf Habud. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Hisham. (1994b). *Sharh Qatr al-Nadā wa Bal al-Sadā*. Tahkik: Yusuf Al-Shaykh Muhammad Al-Biqā'i. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram. (1994). *Lisān al-^ʿArab*. Cet. 3. Beirut: Dār Sādir.
- Ismail Ngah. (1985). Al-Qur'an sebagai sumber utama tatabahasa Arab. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- ʿItr, Nur al-Din. (1996). *ʿUlum al-Qur'an al-Karim*. Cet. 6. Damsyik: Matba'at al-Sabah.
- Kamarul Shukri Mohd Teh. (2005). *Tatabahasa Arab dan pembinaan hukum daripada al-Qur'an*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Kaseh Abu Bakar, Nil Farakh Sulaiman, Zeti Akhtar Muhammad Rafeai. (2010). Self-determination theory and motivational orientations of Arabic learners: A principal component analysis. *GEMA Online™ Journal of Language Studies*, 10(1), 71-86.
- Rohaidi Habil. (2002). Keberkesanan penghafalan al-Qur'an terhadap pembelajaran nahu bahasa Arab: Satu kajian kes. Tesis Sarjana, Universiti Malaya.
- Siti Saudah Haji Hassan. (1991). Pembinaan tatabahasa Arab berasaskan Qiraat. Tesis Doktor Falsafah, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Sībawayh, Amr bin ʿUthman. (t.th.) *Kitab Sībawayh*. Tahkik: ʿAbd al-Salām Muhammad Hārūn. Beirut: Dār al-Jīl.
- Zafr, Jamil Ahmad. (1998). *al-Nahw al-Qur'ani; Qawa'id wa Shawahid*. Cet. 2. Makkah al-Mukarramah.

Penulis

Zamri Rajab adalah pensyarah di Jabatan Pendidikan Islam dan Moral, Institut Pendidikan Guru Kampus Rajang, Sarawak. Kajian beliau tertumpu kepada penggunaan al-Quran sebagai medium utama dan kesannya ke atas pengajaran dan pembelajaran bahasa Arab dalam pelbagai peringkat. Selain tumpuan kepada teori Nahu al-Quran dan juga pedagogi dalam amalan pengajaran dan pembelajaran bahasa Arab khususnya di IPG-KPM.

Kaseh Haji Abu Bakar (Ph.D) adalah pensyarah kanan di Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia. Kajian dan penerbitan beliau tertumpu kepada bidang pengajaran dan pembelajaran bahasa asing,

penilaian dan pengukuran, linguistik Arab dan hubungan peradaban Melayu dengan peradaban Arab-Islam.